

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

С. М. Синчук

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового, аграрного та екологічного права
Львівського національного університету імені Івана Франка

УДК 349.3

ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ СОЦІАЛЬНО— ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Стаття присвячена визначенню базової юридичної конструкції права соціального забезпечення. Автор обстоює позицію, що такою системоутворюючою конструкцією, яка об'єднує всі структурні елементи права соціального забезпечення є соціально—забезпечувальне зобов'язання.

Стаття посвячена исследованию базовой юридической конструкции права социального обеспечения. Автор отстаивает позицию, что такой системообразующей конструкцией, которая объединяет все структурные элементы права социального обеспечения есть социально-обеспечительное обязательство.

The article is devoted to determination of basic legal construction of the law of social provision. The author adheres to the position that social—security obligation is the system-making construction which incorporates all structural elements of the law of social provision.

У всіх галузях права та галузевих юридичних науках є базові юридичні конструкції, склад та напрацювання яких є одним із показників техніки—юридичного рівня розвитку відповідної галузі та визначником галузевої самостійності цих правових утворень. Для трудового права це трудовий договір; для кримінального права — злочин та покарання; для цивільного права — правочин тощо. У науковій літературі самостійність права соціального забезпечення є встановленим фактом. Поза тим, питання щодо категорії, яка повинна виконувати роль базової в науці права соціального забезпечення та об'єднувати в єдине ціле всі структурні елементи цієї галузі залишається дискусійним до цього часу.

Генезис наукових досліджень юридичних конструкцій в радянській науці права соціального забезпечення та обґрунтування сучасних, притаманних саме праву соціального забезпечення, що відображають його завдання та сутність зустрічаємо у працях М. В. Лушнікова та А. М. Лушнікової [1, с. 460—487]. Вчені відстоюють тезу, що саме категорія соціально—забезпечувального зобов'язання є базовою системоутворюючою та координаційною конструкцією права соціального забезпечення. Вагомий внесок у розвиток теорії соціально—забезпечувального зобов'язання зробили і відомі вітчизняні вчені Н. Б. Болотіна [2], П. Д. Пиліпенко [3].

Концепція соціально—забезпечувального зобов'язання не отримала подальшого розвитку та поглиблення, не дивлячись на закладений в ній потужний науковий потенціал. За своєю глибиною, наповненістю та універсальністю вона, безперечно, може претендувати на роль наукового напрямку дослідження у праві соціального забезпечення та соціальному праві. В сучасних умовах вона може бути доповнена та диференційована залежно від організаційно—правових форм соціального забезпечення. Автор даної статті спробує висловити власні міркування із обраної теми дослідження.

Передусім, хочемо зауважити, що юридична конструкція соціально—забезпечувального зобов'язання, на нашу думку, є не єдиною системоутворюючою

© Синчук С.М., 2009.

конструкцією права соціального забезпечення.

У науковій літературі обґрунтовано декілька напрямків такого дослідження. Такими можливими базовими юридичними поняттями на думку вчених можна вважати “соціальне забезпечення”, “організаційно—правова форма соціального забезпечення”, “соціальний захист”. Думаємо цей перелік можна продовжити поняттями “соціальний ризик”, “складна життєва обставина”, “державні соціальні стандарти” тощо. Сучасні підручники з права соціального забезпечення містять відповідні розділи, присвячені названим категоріям.

Вже із самої назви обраної нами для дослідження юридичної конструкції, стає зрозумілим, що мова йде про ідеальну модель, яка відображає складне структурне утворення суспільних відносин, юридичних фактів чи їх елементів врегульованих правом соціального забезпечення. І хоча сам термін соціальне забезпечення є багатоспектрним, однак відносини, що складають предмет однойменної галузі права уже тривалий час не викликають дискусій. Такими відносинами є комплекс якісно однорідних суспільних відносин, що існують у сфері соціального забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику, а також пов’язані з ними процедурні та соціально—страхові відносини [4, с. 26].

Другою складовою досліджуваної нами конструкції є категорія зобов’язання. Сучасне плування поняття “зобов’язання” подано як поставлене перед собою завдання, обіцянка, що неодмінно повинні бути виконані [5, с. 474].

Юридична наука при використанні конструкції зобов’язання використовує доктринальне визначення зобов’язання запропоноване вченими—дослідниками цивільного права. Зобов’язання — це відносні правовідносини, які опосередковують товарне переміщення матеріальних благ, в яких одна особа (боржник) за вимогою іншої особи (кредитора) зобов’язана вчинити дії щодо надання їм певних матеріальних благ [6, с. 476]. На відміну від доктринального визначення зобов’язання його легальне визначення сформульоване у ст. 507 ЦК України

Категорія зобов’язання характерна не лише сфері цивільного обороту, але й міжнародному, конституційному, адміністративному, фінансовому, а також праву соціального забезпечення, де традиційно домінують публічні засади у правовому регулюванні. Правова конструкція зобов’язання є абстрактною та виражає певну закономірність в правовій організації суспільних відносин, що складають предмет відповідної галузі права.

Можливість міжгалузевого застосування цивільно—правової конструкції зобов’язання неоднозначно оцінюється вченими. Одні вчені вважають, що така конструкція, як зобов’язання, наділена певними стабільними ознаками, які складають особливу правову форму регулювання суспільних відносин. Сформувавшись першочергово в рамках цивільного права, ця правова конструкція набула відносну самостійність і як наслідок втратила свою галузеву приналежність, виділившись в правову категорію, “яка стоїть над системою права”. У випадку її використання для регулювання відносин іншої галузевої приналежності останні не стають цивільно—правовими. В даному випадку для цивільного права не розширюється, а має лише місце використання способів правового регулювання як складової частини методу регулювання.

Іхні опоненти обґрунтовують тезу, що зобов’язання, як наукове поняття, має зміст і значення лише тоді, коли воно розглядається як специфічна правова форма опосередкування товарно—грошових відносин. У протилежному випадку зобов’язання набуває тотожного змісту іншому науковому поняттю — “відносні правовідносини” [6].

У галузевій науковій літературі зустрічаємо також спробу застосувати цивільно—правову конструкцію зобов’язання до соціально—забезпечувальних відносин. І це, як видається, цілком виправдано. Свого часу про зобов’язальну природу соціально—забезпечувальних відносин писали Р. І. Іванова, В. А. Тарасова. При характеристиці правового статусу сторін в соціально—забезпечувальних відносинах вони визначали його як соціальне зобов’язання, що базується на законі [7, с. 134].

Відстоюючи ідею широкої сфери дії права соціального забезпечення, Т. В. Іванкіна, прийшла до висновку, що за своїм змістом правовідносини соціального забезпечення є зобов’язаннями. “Всі ці відносини мають єдиний економічний зміст: це відносини щодо розподілу сукупного суспільного продукту, акумульованому в суспільних фондах споживання” [8, с. 29]. Об’єктом таких правових зв’язків є блага та послуги, які розподіляються через суспільні фонди споживання.

Конструкція соціального зобов’язання знайшла підтримку в роботах М. Ю. Федорової, яка протиставляє соціально—забезпечувальне зобов’язання соціально—

страховому. Соціально—забезпечувальне зобов'язання автор розуміє як публічне безеквівалентне зобов'язання, за яким держава надає громадянину матеріальне забезпечення безоплатно, безеквівалентно, тобто на засадах аліментарності. Соціально—страхове зобов'язання, на думку автора, має приватно—публічний оплатний і взаємний характер та виникає на основі закону (обов'язкове) чи договору (додаткове). Із запропонованої автором класифікації зобов'язань слідує, що соціально—страхове зобов'язання не має соціально—забезпечувальної природи, автор відмежовує його від соціально—забезпечувального зобов'язання [9, с. 44–46]. Як видається, таке твердження вченої є не безспірним. Адже тим самим порушується єдність соціального зобов'язання як правового явища, опосередкованого соціально—забезпечувальними правовідносинами.

Поняття “соціально—забезпечувальне зобов'язання” — це конструкція, яка характеризує природу соціально—забезпечувальних відносин, об'єднує загальними засадами і соціально—страхові, та відносини соціального забезпечення, соціального обслуговування населення.

Звичайно можна погодитись із авторами, що соціально—забезпечувальне зобов'язання не може розглядатись як різновид цивільно—правового. Юридична конструкція соціально—забезпечувального зобов'язання активного типу, яке поєднує приватні та публічні засоби регулювання соціально—забезпечувальних відносин. Це зобов'язання з особливим цільовим змістом та об'єктом, що опосередковує відносини правовідносини, де один суб'єкт (орган праці та соціального захисту) зобов'язаний вчинити дії на користь іншої фізичної особи щодо надання соціальних благ (допомог, пенсій, соціальних послуг) з метою соціального забезпечення. Запропонована конструкція соціально—забезпечувального зобов'язання може застосовуватись до всіх організаційно—правових форм соціального забезпечення. При цьому мова ведеться не лише про обов'язкові форми, які базуються на законі, але й на добровільних, що випливають із соціально—забезпечувальних договорів. Легалізація цієї юридичної конструкції відповідає соціальному призначенню галузі права соціального забезпечення.

Якщо виходити із обов'язкової природи соціально—забезпечувальних відносин, то необхідно вести мову про соціальні зобов'язання держави, гарантії їхнього виконання.

Соціально—забезпечувальне зобов'язання як правове явище, звичайно, має багато спільного з класичною категорією “зобов'язання”, яка розроблена в цивільному праві. Отож, якщо соціально—забезпечувальне зобов'язання надлене родовими ознаками зобов'язання, то його правове регулювання може запозичити техніко—юридичні цивілістичні підходи.

Разом з тим необхідно враховувати, що соціальне зобов'язання характеризується особливими видовими ознаками, що впливають із публічно—правової компоненти соціально—забезпечувальних відносин із участю держави та під її контролем.

Не намагаючись охопити весь спектр проблем міждгалузевого застосування конструкції зобов'язання, обмежимося лише можливістю її використати для характеристики соціально—забезпечувальних відносин.

Аналіз соціально—забезпечувального зобов'язання почнемо з родових ознак.

Перш за все, як і будь яке зобов'язання, воно завжди має майновий характер. Відносини, що регулюються зобов'язальним правом, охоплюються поняттям економічного обороту. Загальним для всіх відносин економічного обороту є те, що вони так чи інакше пов'язані з переміщенням матеріальних благ у вигляді речей, грошей, виконання робіт, надання ознаці соціальних послуг. Соціально—забезпечувальне зобов'язання в значній мірі відповідає цій ознаці, так як в соціально—забезпечувальних правовідносинах фізичній особі надаються соціальні виплати (пенсії, допомоги, компенсації), натуральні форми змісту (одежа, продукти харчування), соціальні послуги.

Цивільно—правові зобов'язання опосередковують процес переміщення матеріальних благ від однієї особи до іншої, завжди встановлюються між чітко визначеними суб'єктами та є відносними за характером правовідносин. Зобов'язання не створює обов'язків для осіб, які не є його сторонами. Соціально—забезпечувальне зобов'язання також є відносними правовідносинами, сторонами якого чітко визначені: фізична особа та органи, організації, інші особи, що надають той чи інший вид соціального забезпечення.

Відповідно до цивільно—правової доктрини, зобов'язання — це завжди правовідносини активного типу.

В зобов'язанні беруть участь дві сторони: управомочена та зобов'язана. Оскільки переміщення матеріальних благ неможливе без активних дій, управомочена в

зобов'язальних правовідносинах сторона наділена правом вимагати від зобов'язаної сторони здійснення певних активних дій. В свою чергу, на зобов'язану сторону покладатися обов'язок вчинити активні дії.

Соціально—забезпечувальне зобов'язання завжди активного типу та розвивається за рахунок активної поведінки отримувача соціальних виплат та послуг (право вимоги — звернення до відповідного органу із заявою про призначення того чи іншого виду забезпечення), в той час як інша сторона, орган соціального забезпечення надає певний вид соціального забезпечення, передбачений законом або договором. Визначальним засобом забезпечення права особи на соціальне забезпечення є покладення державою на іншу особу або осіб юридичного обов'язку, а тому другим елементом змісту правовідносин є юридичний обов'язок.

В соціально—страхових правовідносинах ця характеристика правового статусу сторін не вимагає особливого обґрунтування. Не є винятками і правовідносини соціальної допомоги, соціального обслуговування, не дивлячись на те, що вони мають адресний характер. Заявник вправі вимагати розглянути його прохання про надання соціальної допомоги, а орган праці та соціального захисту після перевірки необхідності особи зобов'язаний при наявності підстав, передбачених в законі, надати відповідний вид соціального забезпечення.

Ознакою цивільно—правового зобов'язання є його цільовий характер, так як дії боржника в зобов'язанні здійснюються в користь кредитора. Соціально—забезпечувальному зобов'язанню така ознака також характерна, оскільки суб'єкт, що надає соціальне забезпечення, виконує свій обов'язок винятково на користь фізичної особи.

Соціально—забезпечувальне зобов'язання як різновид зобов'язань — це відносні правовідносини активного типу, в яких орган соціального забезпечення зобов'язаний в порядку та на умовах, передбачених законом чи договором, надати особі певний вид соціальних виплат, соціальних послуг, соціальних пільг.

На відміну від зобов'язання як інституту права цивільного (якому характерний диспозитивний метод регулювання відносин), зобов'язання у праві соціального забезпечення передбачає імперативний метод, який базується на особливій соціальній ролі держави. На особливий характер субординації суб'єктів соціально—забезпечувальних правовідносин звертає П. Д. Пилипенко. “Тут держава і її органи виступають зобов'язаними суб'єктами стосовно інших основних учасників цих відносин, які наділені правом вимагати відповідної поведінки від них. Така субординація прослідковується вже на етапі так званих абсолютних правовідносин, коли держава, проголосивши відповідні соціальні права, бере на себе зобов'язання забезпечити реалізацію їх потенційним суб'єктам при настанні соціального ризику” [4, с. 33].

Так, в чому особливість соціально—забезпечувального зобов'язання?

Передусім, соціально—забезпечувальне зобов'язання за підставами виникнення можна поділити на обов'язкове (не договірне), яке впливає із закону (як правило, зумовлене складним фактичним складом: правові підстави соціального забезпечення, передбачені у законі, волевиявлення особи та рішення відповідного органу) та добровільне (договірне). Зокрема, законами передбачено порядок добровільного вступу певного кола осіб в систему обов'язкового страхування, тобто при добровільному волевиявленні особи виникають відносини по обов'язковому соціальному страхуванню. На відміну від вітчизняної системи права соціального забезпечення, зарубіжним системам характерні договірні основи виникнення соціально—забезпечувальних зобов'язань. (Наприклад в Російській Федерації, договори про добровільне медичне страхування, договори про страхування в недержавних пенсійних фондах).

Зміст соціально—забезпечувального зобов'язання встановлюється законом, і договором, але в рамках, визначених законом, в добровільному договорному соціальному забезпеченні. Таким чином, публічна складова соціально—забезпечувального зобов'язання зумовлена нормуванням державою соціального стандарту забезпечення, який не може бути нижчим, встановленого в законі. Це досягається шляхом законодавчого закріплення відв соціального забезпечення, його обсягу та умов надання.

Соціально—забезпечувальне зобов'язання характеризується єдністю публічних (імперативних) та приватних (диспозитивних) засад. Однак ступінь втручання держави у відносини сторін зобов'язання залежать від його виду.

В соціально—забезпечувальних зобов'язаннях, що впливають із закону (обов'язкове соціальне страхування, державне забезпечення та державна соціальна

допомога), імперативно визначаються підстави виникнення зобов'язання, його зміст та порядок зміни чи припинення, а також обсяг соціальних благ, що надаються. Джерелом фінансування таких зобов'язань є кошти держави (бюджети всіх рівнів, державні позабюджетні соціальні фонди.)

Конституційний Суд Російської Федерації при винесенні рішень підкреслює, що у регулюванні соціальних прав законодавець обмежений публічно—правовими зобов'язаннями, пов'язаними із діяльністю держави [10]. Право на соціальне забезпечення є конституційним правом та загальновизнаною нормою міжнародного права. У такому контексті назване право гарантується правовою соціальною державою і не може бути відмінене. Інше питання наповнюваність, конкретний обсяг соціальних благ, які надаються громадянам при реалізації ними права на соціальне забезпечення. Такий обсяг залежить від соціально—економічного рівня розвитку держави. Держава не повинна необґрунтовано та самоуправно змінювати ці зобов'язання чи відмовлятися від них, у протилежному випадку це означало б порушення принципів справедливості та правової соціальної держави [10]. Аналогічної правової позиції дотримується і Конституційний Суд України. Як приклад можна назвати справу, яку розглядав Конституційний Суд України про визнання неконституційними положення законів України “Про державний бюджет на 2001 рік” та “Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів” [11].

Звичайно, встановити у законодавстві абсолютну заборону на такі зміни малоймовірно, так як обсяг благ, що надаються державою все ж залежить від соціально—економічного становища у державі. Однак, зміна чи відмова держави від виконання раніше взятих на себе публічних зобов'язань обмежується принципом належного і реального виконання зобов'язання, а отже заборонено внесення змін у діючу систему норм, що погіршують становище отримувачів; забезпечення захисту набутих прав.

Визначаючи межі дискреції законодавця при зміні регулювання соціальних прав, тим самим забезпечується стабільність та виконання соціально—забезпечувальних зобов'язань. Другою характерною особливістю способів забезпечення виконання соціально-забезпечувальних зобов'язань є практика Європейського суду з прав людини.

Підтримуючи твердження Н. М. Коркунова про те, що будь—яка юридична конструкція повинна бути повною, тобто поширюватися на всі можливі окремі випадки [12, с. 353-354], спробуємо розібратись, чи насправді соціально—забезпечувальне зобов'язання є базовим у праві соціального забезпечення, тобто чи буде добровільне укладення договору про соціальне пенсійне страхування в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування видом публічного соціально—забезпечувального зобов'язання. І, очевидно, що так. Підтримуючи з цього питання позицію російських авторів А. М. Лушнікова та М. В. Лушнікової [13, с. 344], вважаємо, що такий вид соціально—забезпечувальних договорів за своєю природою є приєднанням. При укладенні договорів приєднання їхні умови встановлюються в даному випадку тільки однією із сторін, публічною, а саме державою в особі уповноважених органів та організацій.

Аналізуючи соціально—забезпечувальні зобов'язання в системі добровільного недержавного пенсійного страхування, вважаємо, що воно таким є за природою та повинно бути врегульоване в обмежувальному порядку державою нормами права соціального забезпечення.

І наукові доробки, і законодавчі формулювання дають можливість зробити висновок, що юридична конструкція соціально—забезпечувального зобов'язання є базовою ситемоутворюючою для однойменної галузі права. Таке зобов'язання у праві соціального забезпечення може розглядатись і як правовідносини, не залежно від їхнього виду, і як юридичний факт чи письмовий документ.

Список використаних джерел

1. Лушнікова М. В., Лушніков А. М. Курс права соціального обеспечення / М. В. Лушнікова, А. М. Лушніков. - М.: ЗАО Юстицинформ, 2008.
2. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. — 2—ге вид. перероб. і доп. — К.: Знання. — 663 с.
3. Пилипенко П. Д. Право соціального забезпечення в системі соціального права / П. Д. Пилипенко // Право України. — 2004. — № 10. — С. 97—100.
4. Право соціального забезпечення: [підруч. для студ. вищ навч. закл.] / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін.; за ред. П. Д. Пилипенка. — 2—ге видання, перер. і доп. — К.: Видавнич. Дім “Ін Юре”, 2008.

5. *Бусел В. Т.* Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007.
6. Гражданское право: [учебник]: В 3. / Сергеев А. П., Толстой Ю. К. и др. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — Том 1: Издание пятое. — М.: ПБОЮЛ Л. В. Рожников, 2001.
7. *Иванова Р. И., Тарасова В. А.* Предмет и метод советского права социального обеспечения: [монография] / Р. И. Иванова, В. А. Тарасова. — М.: Изд—во МГУ, 1983.
8. *Иванкина Т. В.* Проблемы правового регулирования распределения общественных фондов потребления: [монография] / Т. В. Иванкина. — Л.: Изд—во ЛГУ, 1979.
9. *Федорова М. Ю.* Теоретические проблемы правового регулирования социального страхования: [монография] / М. Ю. Федорова. — Омск: Омский госуниверситет, 2003.
10. Постановление Конституционного Суда РФ от 23.04.2004 г., № 9—П “По делу о проверке конституционности отдельных положений Федеральных законов”, “О федеральном бюджете на 2002 год”, “О федеральном бюджете на 2003 год”, “О федеральном бюджете на 2004 год” и приложений к ним // Собрание законодательства РФ. — № 19. — Ст. 1923.
11. Рішення Конституційного Суду України від 20.03.2002 р., № 5 — рп // 2002 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України “Про Державний бюджет України на 2001 рік” та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 ч. 1 пункту 1 Закону України “Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів” // ОБУ. — 2002. — № 13. — Ст. 669.
12. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права: [Редактирование и комментарии. Учебник]. / Н. М. Коркунов: В 4 книгах. — Книга 1: По изданию 1914 года.
13. *Лушников А. М.* Договоры в сфере семьи, труда и социального обеспечения (цивилистическое исследование): [учебн. пособие] // А. М. Лушников, М. В. Лушникова, Н. Н. Тарусина / Ярослав. гос. ун—т. — Ярославль: Изд—во ЯрГУ, 2008.

*Рекомендовано до друку кафедрою трудового, аграрного та екологічного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 6 від 2 березня 2009 року)*

Надійшла до редакції 06.03.2009
Рекомендована до друку 19.06.2009

